СЕКЦІЯ 5

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

УДК 930.2:762.11(438)«1621»

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного
заповідника «Хотинська фортеця»

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ТАБОРУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА МІДЕРИТІ ДЖАКОМО ЛАУРО «BELLUM INTER POLONUM ET TURCAM ANNO DOMINI MDCXXI»

У публікації зроблено спробу дослідити історію будівництва, досить укріпленого, на свій час, табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року за допомогою іконографічних джерел.

Завдяки цьому дослідженню можна стверджувати, що оборонні укріплення табору Речі Посполитої у битві під Хотином в 1621 році були збудовані за голландською системою оборони.

Ключові слова: *Хотинська війна, Річ Посполита, мідерит, табір, оборонні укріплення, іконографічні джерела.*

У вересні-жовтні 1621 року під Хотином у смертельному двобої зійшлися два потужних багатотисячних військових формування – армія Речі Посполитої та армія Осяйної Порти. Це був один з наймасштабніших військових конфліктів, які відбулись в першій чверті XVII ст. на теренах Східної Європи.

У таборі під Хотином учасники битви вели щоденники, писали реляції, «хронічки», листи, а після закінчення війни (згадуючи буремні події) мемуари, монографії тощо, тому письмова джерельна база історії Хотинської битви досить чисельна.

Починаючи з XIX ст. чимало публікацій прямо чи опосередковано містять інформацію, що стосується умов формування, фінансування, чисельності складу, структури тощо, армії Речі Посполитої. Це праці Івана Крип'якевича, Алекбера-Заде Алекберлі, Ноя Ряшби, Петра Саса, Віктора Брехуненка тощо. Значну увагу висвітленню загального стану коронного та литовського війська, яке брало участь у битві під Хотином в 1621 році приділено, також, у польській історіографії: в працях Юзефа Третьяка, Яна Вімера, Рішарда Маєвського, Лєшека Подгородецького, Радослава Сікори, Пшемислава Гаврона тощо.

Але, майже, немає досліджень, що стосується будівництва, досить укріпленого, на свій час, табору об'єднаних польсько-литовських та військ запорозьких козаків під час останньої фази Хотинської війни. Дана тема висвітлена в роботах науковців дуже фрагментарно, переважно, як доповнення до основного тексту.

Це тому, що на місці фортифікаційних споруд вищезазначеного табору, під час Хотинської битви 1673 року було влаштовано оборонні укріплення вже османського табору, а на сьогоднішній день ця територія зайнята приватними житловими будинками з присадибними ділянками та громадськими спорудами м. Хотина, тому майже неможливо провести масштабні археологічні дослідження та дослідити залишки оборонних укріплень табору військ Речі Посполитої 1621 року (якщо вони взагалі збереглися).

Беручи до уваги вищевикладене, вагомим доповненням у верифікації подій, які описують дослідники міг би бути іконографічний матеріал. Та він майже відсутній.

Враховуючи велику кількість проблем, що мають відношення до Хотинської війни, а саме її завершальної фази обмежимося, в основному, дослідженням питання, що стосується зображення

фортифікаційних споруд табору Речі Посполитої під час Хотинської битви 1621 року на іконографічних джерелах.

Заповнити вищезазначену наукову нішу, за допомогою іконографічних джерел, і є мета даного дослідження.

На сьогоднішній день, чи не єдиним, відомим іконографічним джерелом, що зображує, саме битву під Хотином є мідерит «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» (Війна Польщі проти Туреччини року 1621) (рис. 1) італійця Джакомо Лауро, створений на замовлення Папи Римського Урбана VIII у 1624 році про що свідчать надписи зроблені в самому низу гравюри.

Швидше за все, цей мідерит був виготовлений під час подорожі королевича Владислава Вази по Європі (травень 1624 року – травень 1625 року). Це був час, коли перемога під Хотином Речі Посполитої над Османською імперією була на вустах багатьох європейців, особливо католиків. Зі сторони Речі Посполитої перемога у Хотинській війні подавалась, як відбиття християнами (католиками, православними і протестантами) ісламської навали, що загрожувала країнам Європи.

Якщо брати до уваги, того хто був замовником гравюри, тобто, сам Понтифік, стає зрозумілим сама ідея зображення подій на мідериті, хоч він більше нагадує схематичний інженерний план з експлікацією, чим суто художній твір. Дане іконографічне джерело (на відміну від інших) має багато умовних літерних та цифрових позначень, частину з яких, за допомогою наративних писемних джерел можна ідентифікувати. Саме це і є цінним джерелом інформації для досліджуваної теми.

Хоч, Лауро, і надавав перевагу схематизму при створенні мідериту, як було зазначено вище, але разом з тим, він намагався передати і найбільш вагомі деталі самої битви. Зрозуміло, що автор гравюри не бачив самої битви, і навіть, швидше за все, не був на місці події після її завершення, та він, ймовірно, користувався, або раніше зробленим малюнком учасника подій, або досить детальними свідченнями очевидців, які брали безпосередню участь у боях під Хотином і були (можливо) разом з королевичем Владиславом у Римі. Та й сам королевич (хоч і був хворий) на власні очі бачив і поле бою, і навколишню місцевість, і, саме головне, оборонні укріплення, оскільки був присутній у таборі продовж усієї кампанії.

Отож, основним об'єктом зображення для Лауро став укріплений табір об'єднаних військових підрозділів польсько-литовських військ і підрозділів війська запорозьких козаків. На гравюрі художник зобразив саме момент атаки підрозділів османів, що атакують його (все решта – це відображення буденного життя двох ворогуючих армій).

Зображення на гравюрі, очевидно, відтворює поле бою станом на 15 вересня 1621 року. Підтвердженням цього є те, що майже всі локальні сцени, що зображені на мідериті повністю, або точніше, майже повністю (в дрібних деталях) співпадають з відомостями писемних джерел. Це дає можливість стверджувати, що оборонні укріплення військ польсько-литовського табору та військ табору запорізьких козаків зображені максимально наближеними до реальних подій 1621 року (рис. 2).

Хоч, представники об'єднаних сил Речі Посполитої були християнами, але перевага, на мідериті, цілком зрозуміло, що була на стороні католиків (беручи до уваги замовника цього художнього твору), тому, незважаючи на співвідношення чисельності війська – площа козацького табору значно менша від площі табору, яку займали польсько-литовські підрозділи, але про це згодом…

Спочатку з'ясуємо, чому було обране місце дислокації військ Речі Посполитої в 1621 році саме під Хотином.

Звістка про поразку коронного війська під Цецорою в 1620 році сколихнула Річ Посполиту. Воно повністю втратило всю артилерію, були знищені або взяті у полон основні його підрозділи, *«Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято…»* (Ізборник), а військо, фактично, перестало існувати.

Новина про цецорський розгром бурею пронеслась по країні. Держава просто виявилась не готовою до оборони перед новою загрозою, яка з'явилась на початку 1621 року з боку Османської імперії. Європейські монархи, радше, бажали дотримуватись нейтралітету у назріваючому конфлікті, ніж надати якусь допомогу. Фактично, зрадив короля Речі Посполитої Сигизмунда III Вазу і найближчий союзник, імператор Священної Римської імперії Фердинант II. Він навіть не дозволив вербувати у своїх землях німецьких найманців. Римський Папа висловив занепокоєність та відправив «символічні» 10 тисяч злотих допомоги. Річ Посполита опинилась в міжнародній ізоляції. Тому, в таких важких умовах урядові кола країни мали вжити екстраординарних мобілізаційних заходів. Була введена заборона на вивезення стратегічних товарів: селітри, металів, коней тощо. Також були введені додаткові податки на рекрутування нових підрозділів Корони взамін знищених під Цецорою.

Річ Посполита почала формувати нове кварцяне військо. Саме про це згадує один з учасників Хотинської війни Яків Собєський: «*На варшавському сеймі обговорювали питання: про суми, необхідні для ведення війни, про кількість війська і вибір вождя.*» (Історія Хотинського походу Якова Собєського 1621 року. 2011, с. 17).

Головним військовим керівником нової армії Речі Посполитої був призначений досвідчений полководець, Великий гетьман Литовський Ян-Кароль Ходкевич. Він вважався одним з найкращих європейських військових стратегів того часу «*...який вирізнявся досвідченістю у військовій справі, користувався величезним авторитетом у суспільстві, був відомим навіть чужим і диким народам численними перемогами, трофеями і тріумфами*» (Історія Хотинського походу Якова Собєського 1621 року. 2011, с. 17). У заступники (виконуючого обов'язки гетьмана польного) Я-К. Ходкевич отримав Станіслава Любомирського (це було однією з умов для того, щоб він очолив кампанію проти османів).

Король Сигізмунд III Ваза своїм універсалом від 20 квітня 1621 р. до ротмістрів, поручників і всіх жовнірів Речі Посполитої розпорядився збиратися для протидії очікуваному нападу ворога в місця, визначені великим гетьманом (Центральний державний історичний архів України – ф. 25. – оп. 1. – спр. 122. – арк. 358 – зв. – акт 232). «*Відповідно до Універсалів його милості Короля і з постановами Сейму, рушили Війська Коронні та Великого Князівства Литовського супроти ворога Хреста Святого.*» (*Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621.*) – зазначено в одному з діаріушів.

Спочатку Я-К. Ходкевич розраховував на 50 тисяч добре споряджених, досвідчених жовнірів. З таким військом він планував йти на р. Дунай і боронити тамтешні переправи. Тобто, планувалась війна на ворожій території. Крім того, до такого плану, його спонукала обіцянка дана королю про те, що нова війна не зачепить володінь магнатів. Але реальність виявилась набагато суворішою. Коли литовські підрозділи Я-К. Ходкевича з'єднались біля с. Оринина з коронними загонами С. Любомирського виявилось, що війська значно менше ніж планувалось. Підтвердження цього знаходимо, також, у Я. Собєського: «*Кількість війська далеко не досягала встановленої сеймом цифри…*» (Історія Хотинського походу Якова Собєського 1621 року. 2011, с. 17). С. Любомирський, у своєму листі до підстолія коронного Івана Даниловича писав, що хоругви на суворі універсали Я-К. Ходкевича збираються дуже повільно. Крім того траплялись випадки, ухиляння від служби та дезертирства. Про це йшлося в одному з універсалів Сигізмунда III, виданого у червні 1621 року.

Згідно реєстрів, польсько-литовське військо нараховувало 33–34 тисячі вояків (без табірної челяді). Але Я-К. Ходкевич, будучи досвідченим полководцем дуже добре розумів, що бути у реєстрі під Хотином і бути у бою під Хотином – це дві великих різниці. Тому він прагнув знати реальну кількість солдатів під своїм командуванням. Очевидно, саме тому і був створений документ «Аудиція війська 1621 р.», згідно якого військо нараховувало 20550 вояків (без урахування лісовиків, окремих хоругв, що підходили ще до табору та полків королевича).

Тож, на вибір поля бою саме під Хотином Я-К. Ходкевича спонукали наступні обставини.

Перша – малочисельність армії. Станом на середину серпня у його розпорядженні було не більше 21–22 тисяч вояків замість запланованих 50 тисяч. До того ж, новобранці затяжного війська взагалі не мали бойового досвіду.

Друга – перевага чисельності кінноти над чисельністю піхоти у підрозділах. Оскільки, як бачимо, піхота складала меншу частину польсько-литовських сил (це було традиційним явищем для війська Речі Посполитої того часу), то, ймовірно, саме це стало однією з тих головних причин, що Я-К. Ходкевичу потрібно було вибирати виключно позицію для оборони, яку він знайшов під Хотином.

Третя – Хотинський замок, хоч і був застарілим, але обороняв стратегічну переправу через р. Дністер, де османи одночасно могли швидко переправити великі сили піхоти, кавалерії та артилерії. Її контроль був надзвичайно важливим, також, для забезпечення логістики війська.

Четверта – Я-К. Ходкевич не мав впевненості у тому, чи прийдуть йому на допомогу запорожці.

П'ята – відсутність на момент переправи через р. Дністер підрозділів королевича Владислава.

Шоста – Я-К. Ходкевич у своєму житті найбільше зневажав дезертирів. Він добре знав про масову втечу шляхти під час відступу з під Цецори, коли за 1,5 милі від Дністра, ті хто мав коней, втекли у бік Могилева. Розташування табору під Хотином забезпечувало виконання його принципової позиції, що полягала у вислові «або згинь у бою, або втопися у Дністрі».

Сьома – частина командирів хоругв були ветеранами молдавських виправ Стефана Потоцького (1607), Михайла Вишневецького (1612), Самійла Корецького (1615–1616) і добре знали місце театру майбутніх бойових дій.

Восьма – обіцянка королю та шляхті воювати на чужій території, яку він символічно виконав, перейшовши через Дністер на територію Молдавського князівства.

Ще однією вагомою причиною було те, що у своєму розпорядженні Я-К. Ходкевич мав досвідченого фортифікатора – голландця Вільгельма Апельмана. За проектом якого польсько-литовські підрозділи і збудували табір у вигляді земляної фортеці площею близько 2,1 квадратних кілометра з периметром розташування військ близько 6 кілометрів (станом на 1 вересня 1621 року). Спорудження цих оборонних укріплень тривало з 17 серпня по 1 вересня.

Цілком зрозуміло, що фортифікаційні споруди армії Речі Посполитої під Хотином в 1621 році будувалась за голландською системою фортифікації. Голландські інженери відмовилися від кам'яного ескарпування валів й втілили в життя ідею оборонних фронтів з земляних укріплень. Ця ідея прижилася в Європі в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст.

Виконання принципової позиції «або згинь у бою, або втопися у Дністрі» Я-К. Ходкевичу дозволило реалізувати плато над рікою, що розташоване на південь та південний захід від Хотинського замку на якому він розмістив основний табір польсько-литовських військ.

Лауро саме це і зобразив на гравюрі: основний табір армії Речі Посполитої розташований на пануючій висоті та оточений великими напівкруглими (швидше за все земляними) бастіонами розташованими один від одного на відстані мушкетного пострілу, які з'єднані між собою ламаними куртинами. На південь (з боку найбільш очікуваного удару) був влаштований понижений, висунутий вперед вал з якого можна було для кращої оборони рову вести вогонь зі стрілецької зброї.

Також, на мідериті ми бачимо, що зі сходу розташований на плато табір захищав високий обривистий (у вигляді стіни) берег річки і сам Дністер, з півдня та півночі табір оточували глибокі яри. Найслабшим місцем оборони табору була західна частина плато, яка мала рівнинний характер, тому вона була найбільш укріплена.

Через Дністер, навпроти Хотинського замку, був споруджений міст, який з польської сторони був захищений барбаканом. На мідериті рів, що оточує це передмостове укріплення доходить аж до води річки, тому він міг бути заповнений водою, що було додатковою перешкодою та значно покращувало його оборонні можливості.

Та це були оборонні споруди основного табору Речі Посполитої, а для того, щоб влаштувати його фортифікацію за всіма правилами голландської системи, для зміцнення бастіонного фронту необхідно було споруджувати перед основним земляним валом ще одну лінію оборони. Для цього потрібно було влаштувати цілий ряд **допоміжних укріплень рову** (верків), кожен з яких штурмуюча сторона була змушена атакувати окремо й захоплювати послідовно один за одним. Це могли бути **фоссебреї**, **горнверки**, **кронверки**, **демілюни** й **равеліни**. Застосовувалися також **редьюїти**, **кувр-фаси** і **контр-гарди**. Але у Ходкевича до 1 вересня 1621 року ледве вистачало піхоти, щоб зайняти хоч ті укріплення, які були вже на той час збудовані.

З приходом 1 вересня підрозділів королевича Владислава така можливість для будівництва додаткових укріплень з'явилась. Перед основним валом з 3 по 8 вересня (під час) боїв із західного боку будуються (7 вересня) окоп Лермонта, шанці Денгофа та Вейгера (3–5 вересня), шанці Жичевського та Мошинського (3–4 вересня, добудовувались і розширювались 8 вересня після турецької атаки прориву 7 вересня), мурована грецька церква була укріплена редутом, яку обороняла піхота Кохановського.

А на південно-східному напрямку, над Дністром отаборились лісовчики. Їхне розташування, саме, у цьому місці пояснюється тим, що яр у бік Дністра не був глибоким і це була ще одна ділянка потенційного прориву турецьких військ.

Підхід козацьких полків 1 вересня дозволив Я-К. Ходкевичу додатково прикрити свій південний та південно-західний фронти. Табір лісовчиків потрапив у тил козацьких позицій, тому, відповідно і змінилася їхня роль у битві. З передового форпосту Я-К. Ходкевича, лісовчики перетворились на мобільний оперативний резерв, який активно він використовував під час боїв.

Завдяки мідериту «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» Джакомо Лауро можна цілком припустити, що оборонні укріплення табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року були збудовані за голландською системою оборони. Саме це, з огляду на значно меншу чисельність військ Речі посполитої дало змогу досягти умов перемир'я і закінчення війни.

Також, до переліку іконографічних джерел на яких є зображення укріпленого табору об'єднаних польсько-литовських та українських військ під час останньої фази Хотинської війни 1621 року, слід додати живописне полотно фламандця Пітера Снаєрса (рис. 3) та османську мініатюру 1622 року з манускрипту «ŞEHNĀME-İ NĀDİRĪ» (автор османський поет та чиновник Ганізаде Мехмеда Надірі) (рис. 4).

ЛІТЕРАТУРА

Ізборник. *Іcписаніє літом от Рождества Христова… року і по нім імущих* (Львівський літопис). [online]. Режим доступу: http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostr01.htm [Дата звернення: 28 жовтня 2021].

Історія Хотинського походу Якова Собєського 1621 року. Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. 2011. Хотин, Харків: ТОВ «ПЕТ», с. 17-18.

Центральний державний історичний архів України ф. 25. оп. 1. спр. 122. арк. 358 зв. акт 232.

Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621. Biblioteka Narodowa.

Viktor Sanduliak,
MA in History,
Head of the Research Department,
State Historical and Architectural
Reserve "Khotyn fortress"

DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH CAMP ON GIACOMO LAURO'S CHALCOGRAPHY «BELLUM INTER POLONUM ET TURCAM ANNO DOMINI MDCXXI»

The publication attempts to investigate the history of the construction of a well-fortified camp of the united Polish-Lithuanian and Ukrainian armies during the last phase of the Khotyn War of 1621 with the help of iconographic sources.

To date, perhaps the only known iconographic source depicting the Battle of Khotyn is the chalcography «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI» (War of Poland against Turkey in 1621) by the Italian Giacomo Lauro.

The image on the engraving probably reproduces the battlefield as of September 15, 1621.

The main object of the image for Lauro was a fortified camp of the combined military units of the Polish-Lithuanian troops and units of the Zaporozhian Cossack army.

The main camp of the army of the Commonwealth is located at the dominant height and is surrounded by large semicircular (most likely earthen) bastions located at a distance of a musket shot, which are connected by broken curtains. To the south (from the side of the most anticipated blow) a lowered, forward-facing shaft was arranged, from which it was possible to fire from small arms to better defend the moat.

Across the Dniester, opposite Khotyn Castle, a bridge was built, which was protected by a barbican on the Polish side.

But these were the defensive structures of the main camp of the Commonwealth, and in order to arrange its fortification according to all the rules of the Dutch system, to strengthen the bastion front, it was necessary to build another line of defense in front of the main earthen rampart.

With the arrival of King Wladyslaw's troops on September 1, such an opportunity arose to build additional fortifications. In front of the main embankment from September 3 to 8 (during the battles) on the western side, the Lermont Trench, the Denhof and Weiger trenches (September 3-5), the Zhychevsky and Moshynsky trenches (September 3-4) were completed and expanded on September 8. after the Turkish breakthrough attack on September 7), the brick Greek church was fortified with a redoubt, which was defended by Kokhanovsky's infantry

Thanks to this study, it can be assumed that the defensive fortifications of the Rzeczpospolita camp at the Battle of Khotyn in 1621 were built according to the Dutch defense system.

Keywords: *Khotyn War, the Commonwealth, chalcography, camp, fortifications, iconographic sources.*

Рис. 1. *Джакомо Лауро. Мідерит «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI». (створений на замовлення Папи Римського Урбана VIII в 1624 р.)*

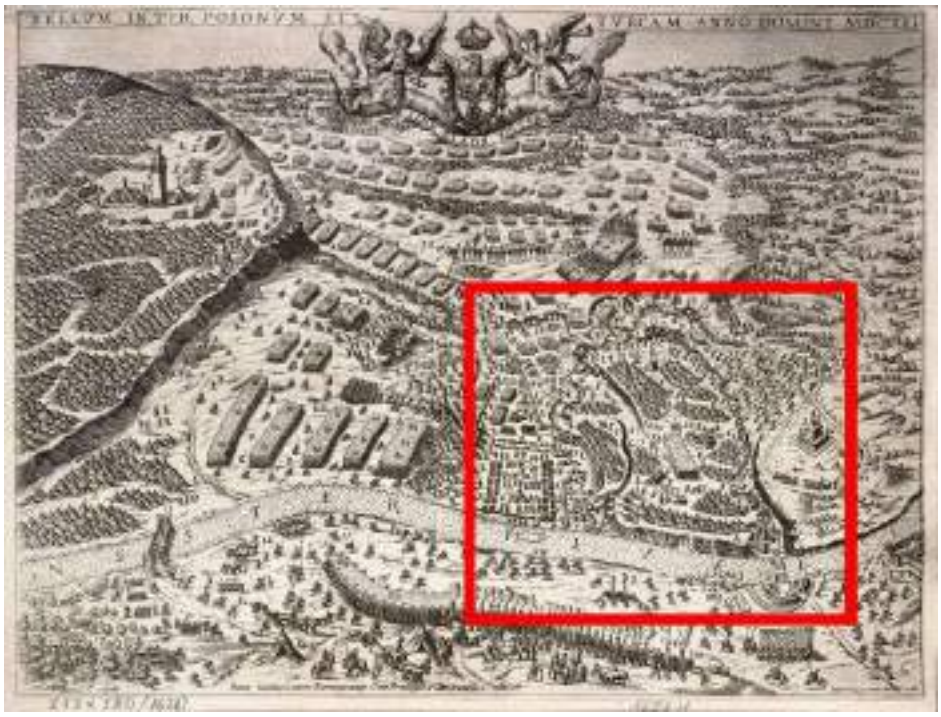

Рис. 2. *Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотином 1621 року позначений на гравюрі італійця Джакомо Лауро «Bellum inter Polonum et Turcam Anno domini MDCXXI»*

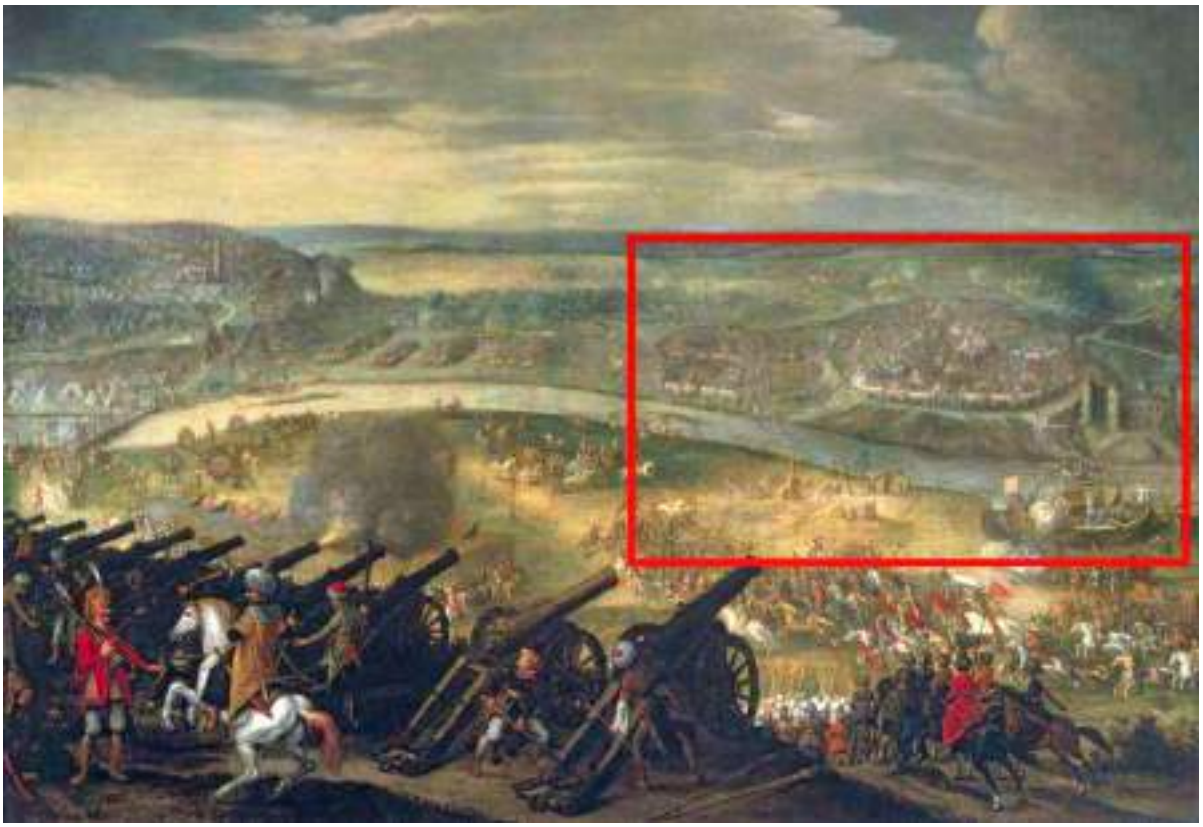

Рис. 3. *Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотином 1621 року позначений на картині фламанця Пітера Снаєрса.*

Рис. 4. *Табір армії Речі Посполитої у битві під Хотином 1621 року позначений на османській мініатюрі 1622 року з манускрипту «ŞEHNĀME-İ NĀDİRĪ» (автор османський поет та чиновник Ганізаде Мехмеда Надірі)*